

Kitāb-i 'İlm-i İmlā Adlı Eser Üzerine

On Work of Called Kitāb-i 'İlm-i İmlā

Muhammed Karasu

Öğr. Gör., Kastamonu Üniversitesi

TÖMER, Kastamonu / Türkiye

✉ mkarasu@kastamonu.edu.tr

id 0000-0002-8671-9088

Atrif

Citation

Karasu, Muhammed (2021). Kitāb-i 'İlm-i İmlā Adlı Eser Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 28: 173-182.

Başvuru

Submitted

04.05.2021

Revizyon Tarihi

Revision Requested

26.05.2021

Kabul

Accepted

26.05.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

Öz

Bu çalışmada Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* adlı yazım kılavuzu tanıtılmıştır. *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* 1929 yılında, Kaşgar'da İsveç Misyoner Kilisesinin desteğiyle basılmıştır. Eser, İsveçli misyoner ve dilbilimci Gustaf Ahlbert tarafından Abdulkadir Ahund adlı bir Uygur Türkünün yardımıyla yazılmıştır.

Bu çalışma, Çağatay Türkçesinin yazı geleneğinin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla, eserin tanıtımı ve *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nin aktarmasını içermektedir. Eserin dış ve iç özellikleri tanıtıldıktan sonra, *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri* yazıçevrim yöntemiyle yeniden kurulmuştur. 76 sayfadan oluşan eserde ön söz dışında yedi bölümden oluşmaktadır. Bazı bölümlerde, alt bölümler de bulunmaktadır.

Yazıçevrimli metnini aktardığımız *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nde Doğu Türkistan mollalarının yazma usulleri anlatılmaktadır. Bu usuller, dönemin yazı dili olan Çağatay Türkçesinin yazım kurallarıdır. Bu kuralların nasıl uygulandığına dair beş kısa örnek metin *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nden sonra yer almaktadır. *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri*'nin yazıçevrimli metniyle birlikte Türkiye Türkçesine aktarması da çalışmamızda yer almıştır. Örnek metinlerin ise yalnızca yazıçevrimleriyle yetinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yazım Kılavuzu, Kitāb-i 'İlm-i İmlā

ABSTRACT

In this study, Chagatai Turkish orthography guide, *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* written in Chagatai Turkish has been introduced. The study includes the transcription of the chapter called *Harf-i Sāzlık Kā'ideleri* in order to contribute the tradition of Chagatai writing.

Kitāb-i 'İlm-i İmlā was written by Gustaf Ahlbert, a missionary and a linguist with the help of Abdulkadir Ahund, an Uyghur Turk. In 1929 it was published in Kashgar with the support of Swedish Missionary Church. The book is composed of 76 pages and 7 chapters. Some

chapters is divided into some sub subjects. After each chapter/subject there are some short texts dealing with orthography. After introducing the internal and external features of the work, the transcription of *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* was restructured and translated into Turkey Turkish. In the transcription of *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* the writing styles of Eastern Turkistan mullahs are explained. These styles are writing rules of Chagatai Turkish, the writing language of that period. There are 5 short example after *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* to show how this rules work. The exaple texts were not translated into Turkey Turkish, they were kept in transcription form. The evaluation of the work was presented at the end of the article items.

Keywords: Chagatai Turkish, orthography guide, Kitāb-i 'İlm-i İmlā

0. Giriş

Çağatay Türkçesi beş yüzyıldan uzun bir süre Türkistan, Sibiryā, İdil ve Hindistan'daki Türk devletlerinin ve halklarının ortak dili olmuştur. Devlet dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesiyle edebiyat, din ve bilim eserleri meydana getirilmiştir. XX. yüzyıl başlarına değin kullanıldıktan sonra yerini Özbek ve Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır. XIX. yüzyıl ve sonrası Çağatay Türkçesinin çöküş dönemi olurken, çağdaş Türk yazı dillerinin doğuş dönemi olmuştur. Çağatay Türkçesinin son dönemi dil açısından geçiş dönemi özellikleri göstermektedir. Bölgeden bölgeye değişen bu özelliklerde ağızların etkisi oldukça belirginleşmektedir. Sözcük kullanımındaki seçim, ses ve yapı bilgisi değişiklikleri bu dönem eserlerinde kendini sezdirmektedir.

Çağatay Türkçesiyle ilgili dil çalışmalarında çoğunlukla ses ve yapı bilgisi işlenmiştir. Yazım üzerinde çokça durulmamıştır. Yazımla ilgili olarak genellikle Uygur yazım geleneğinin devam ettirildiğinden bahsedilmiştir. Bu saptama, ne yazık ki, basmakalıp bir söz durumuna gelmiş, yazımla ilgili sonuçlar sınırlı kalmıştır. Elimizde bu dönemi aydınlatan bir yazım kılavuzu bulunmaması da bu alanın boş bırakılmasında önemli bir etken olmuştur. Çağatay Türkçesinin yazım geleneğini anlamaya katkı sağlamak amacıyla, 1929 yılında kaleme alınmış yazım kılavuzu *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* tanıtılacaktır. Eserin bütünü tek bir çalışmayla açıklamak yerine, üç çalışmadan oluşan bir dizi halinde yayımlamak daha makul görülmüştür. Bu nedenle, bu çalışmada *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* tanıtılıp *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* adlı bölümün yazıçevrimli metni araştırmacıların istifadesine sunulacaktır. Eserde yer alan öteki yazım kuralları ise bu çalışmayı takip edecek yayınlarda ele alınacaktır.

1. Kitāb-i 'İlm-i İmlā

Eserin yazılış amacı *Muḳaddama* kısmında şu sözlerle belirtilmiştir: “*Her kişiğe öz til zebānını bilmek kerek ve her mullā bolsa öz tilini şahīḥ ve durust pütümeki lāzımdur. Bir kim usta kātib bolay dise kiçik vaktıda 'ilm-i imlā ve ḥarf-i sāzlıkıni örgenip verziş kılmaq zārürdur. Şu 'ilmni örgengeli yārdem boluşka bu kitāb mektepler ve Türkī tiliniñ şahīḥ pütüñni örgenedurğanlar üçün tayyār kılındı. Munda ḥaṭṭ-ı imlā bilen ḥarf-i sāzlık kā'ideleri ve hem pütüñni örgengeli verziş kılaldurğan ta'limler*

berilipdur. Kiçik balalar avval mezkūr kā‘idelerni okumay pütüydurğan ta‘līmlerni başdın tartıp verziş kılıp pütüsünler. Kitābnı şu tariķada bir mertebe ötgüzüp bolğandın kiyn kā‘idelerni hem obdan örgenip ta‘līmlerni yine bir kaķār puşkurup pütüsünler.” Muķaddama kısmında her kişinin kendi dilini bilmesinin, her mollanın kendi dilini gerçek ve doğru yazmasının; usta bir kâtip olmak isteyenlerin küçük yaşlarda yazım kurallarını iyi öğrenmelerinin gerekli olduğu söylenmiştir. Kitabın okullar ve Türk dilini doğru yazmayı öğrenmek isteyenler için hazırlandığı belirtilmiştir. Bu amaçla küçük çocukların kitabı okuyup örnek yazıları yinelemesi önerilmiştir. G. Jarring’e göre eser, Ahlbert tarafından Doğu Türkçesinin yazımını normalleştirme girişimidir (Jarring 1991: 14). Bununla birlikte, İsveç Misyoner Kilisesinin Doğu Türkistan’daki misyonerlik faaliyetlerine hız kazandırmak amacıyla bu esere destek verdiği de düşünülebilir. Bu amaca hizmet için 1912’de Kaşgar’da kurulan İsveç matbaasında 1938’e kadar yüzlerce eser basılmıştır (Sülayman 2013: 78). Kilise mensupları Doğu Türkistan’daki yazı dilini öğrenerek ve kullanarak halka daha yakın olmuşlardır. Misyonerlik amacıyla gerçekleşen bu faaliyetler, dolaylı olarak Türk diline de yarar sağlamıştır. Türk dili için değerli eserler ortaya çıkmıştır.

Eserle ilgili Türkiye’de yapılmış doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’yla ilgili notlara birkaç çalışmada rastlamaktayız. Bu çalışmalar, yayın yılına göre şunlardır:

I. Öztopçu, Kurtuluş (1992). “Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 155-170.

Öztopçu bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili dilbilgisi eserlerini tanıtmıştır. Kaynakça iki bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde Çin’de¹ yapılan yayınlar, ikinci bölümde Çin dışındaki ülkelerde yapılan yayınlar yer almıştır. Bazı yayınların yanında kısa açıklamalar bulunurken çoğu yayının yalnızca adı bulunmaktadır. *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*, Çin’de yapılan yayınlar arasında gösterilmektedir. Yayın adının yanında “Doğu Türkistan’da basılan ilk kitaplardan biri” açıklaması dikkati çekmektedir (Öztopçu, 1992: 156).

II. Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

İstanbul Üniversitesi adına R. Kaşgarlı tarafından yürütülen “Çağdaş Uygur Edebiyatı (1910-2015) Projesi”nin ürünü olan bu eserde, Çağdaş Uygur edebiyatı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Eserin birinci bölümünde yer alan “1.2. Çağdaş Uygur Edebiyatının Başlangıç Dönemi ve Eğitimde Reform” başlıklı konuda, Yeni Uygur Türkçesiyle yazılmış ilk eserler tanıtılmıştır. *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā* burada *İmla Kaidesi Kılavuzu* adıyla yer almaktadır (Kaşgarlı 2017: 7).

III. Kaşgarlı, Reyila (2021). “Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51: 11-34.

¹ Öztopçu çalışmasında kaynakçayı Çin’de ve Çin dışındaki ülkelerde olmak üzere ikiye ayırmıştır. Biz; Çin ve Doğu Türkistan’ı iki ayrı devlet olarak ele alıyoruz.

Kaşgarlı, çalışmasında XX. yüzyılın başından beri Uygur Türklerinin kullandığı abeceleri ve abece değişikliklerini incelemiştir. Çalışmada Arap, Kiril, Latin abecelerinin kullanımından ve bu abecelerdeki yenileştirme girişimlerinden bahsedilmiştir. “3.1. Kısmi Islah Edilmiş Uygur-Arap Alfabeti (20. Yüzyılın Baş-1964)” başlıklı konuda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’yla ilgili kısaca bilgi verilmiştir. Kaşgar’daki İsveç matbaasında basılan bu eserin, matbaada basılacak başka eserler için kılavuz görevi gördüğünü belirtmiştir (Kaşgarlı 2021: 18).

Yukarıdaki yayınlarda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*, Yeni Uygur Türkçesi eseri olarak değerlendirilmiştir. Ancak, Yeni Uygur Türkçesi 1936’dan sonra yazı dili durumuna gelmiştir. 1936’dan önce yapılan bütün yenileştirme çalışmaları bölge temelinde etkili olmuştur (Kaşgarlı 2021: 13-22). Doğu Türkistan’ın kuzeyinde SSCB işgali altındaki yerlerde Arap abecesinin yenileştirme edilmiş biçimi kullanılırken, Doğu Türkistan’ın güneyinde Kaşgar ve Hotan gibi şehirlerde “İsveç misyonerlerinin, *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā* adlı kitabı ile yön verdiği, Çağatay yazı dilinin imla özelliklerinin muhafaza edildiği, güney bölge ağız özelliklerinin yer aldığı biçimde kullanılmıştır.” (Kaşgarlı 2021: 19). Kaşgarlı’nın kendi cümlelerinden de anlaşılacağı üzere, eserin dili Son Dönem Çağatay Türkçesidir. Yazım Orta (Klâsik) Çağatay Türkçesine göre, okuyuş/söyleyiş bölge ağzına göre gerçekleştirilmiştir.

Kitāb-i ‘İlm-i İmlā, Çağatay Türkçesinin son döneminde yazılmış az sayıdaki dil eserinden biridir. Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine geçiş dönemini yansıtmaması bakımından tarihî öneme sahiptir. Eserin yazıldığı dönemde Doğu Türkistan’ı işgal etmiş bulunan Çin ve SSCB hükümetlerinin etkisiyle yazılmamış olması, eserin değerini bir kat daha artırmaktadır. Çalışmamızda *Kitāb-i ‘İlm-i İmlā*’nın www.jarringcollection.se adresinden edindiğimiz pdf uzantılı örneğinden yararlanılmıştır. Saman kâğıttan 76 sayfa ve karton kapaklı eser, genellikle 18 satırdan oluşmaktadır. Bölüm ve konu başlıklarının büyük puntuyla yazıldığı sayfalarda satır sayısı düşmektedir. Eserde yalnızca siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserin iç kapağında *alte şehernij zebānı Kaşgar ve Yarkendde pütiledurğanğa muvâfık* sözleri yer almaktadır. Bu satırların altında kitabın adı, en sonda ise basım bilgileri bulunmaktadır: *Kaşgar şehride Fu-yeng Tangnıj basmağāneside basıldı 1929*. İsveçli misyoner ve dilbilimci G. Ahlbert² tarafından Abdulkadir Ahund adlı bir Uygur Türkünün yardımıyla hazırlanmıştır.³

Eserde her konudan sonra konuyla ilgili örnekler ve ardından bunlarla ilgili metin/metinler verilmiştir. Bazı bölümler, içindeki alt başlıklarla birlikte onlarca sayfa tutarken, bazı bölümler birkaç sayfa tutmaktadır. İçindekiler bölümü bulunmayan eser, ön sözle başlamaktadır. Eserdeki bölümler sırasıyla şunlardır:

² Gustaf Ahlbert (1884-1943): İsveçli misyoner ve dilbilimci. İbranice, Eski Yunanca, Arapça ve Yeni Uygurca bilen yazar, Doğu Türkistan’daki İsveç Misyoner Kilisesinde 1939’a değin görev yaptı. Doğu Türkistan ve Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Oskar Hermansson ve Dr. Nur Luke ile birlikte İncil’in Yeni Uygur Türkçesine ilk çevirisini yaptı. 1943 yılında Bombay’da öldü.

³ <http://www.jarringcollection.se/kashgar/1929-1/> (İnternet Erişimi: 05.04.2021).

Başlık	Sayfa Numarası
Muḳaddama	2
Ḥarf-i Şavṫī ve Ḥarf-i Sākin	5
Örüledurğan Ḥarf-lar İsm – Şifet – Fi'l	52
H, T'ge Örüledurğan Ḥaletler	57
Taşlanıp Ketedurğan Ḥarf-i Şavṫī	59
Ḥarf-i Mecrūrniḡ Aldıda Y Koşuladurğan Sözlər	60
Aytışı ve Pütüşü Başka Başka Bolğan 'İbāreler ve Sözlər	61
Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri	64

2. Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri

Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri'nde Doğu Türkistan mollalarının yazma usulleri konu alınmıştır. Bu yazma usulleri, dönemin yazı dili olan Çağatay Türkçesinin yazım kurallarıdır. *Kitāb-i 'İlm-i İmlā* aracılığıyla Doğu Türkistan'da Çağatay Türkçesinin hangi kurallar doğrultusunda kullanıldığına tanık olmaktayız. Eser hakkında araştırmacıların bilgi sahibi olması bakımından *Kitāb-i 'İlm-i İmlā*'nın 64-67. sayfaları arasındaki *Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri* adlı bölümün yazıçevrimli metni ve Türkiye Türkçesine aktarması yer almaktadır. Bu bölümle ilgili 67-76. sayfalar arasında bulunan 34, 35, 36, 37, 38 numaralı örnek metinlerin ise yalnızca yazıçevrimlerine yer verilmiştir.

Ḥarf-i Sāzlık Kā'ideleri, Çağatay Türkçesinin ses özelliklerine göre okunmuştur. Ancak dönemin ses özellikleri de göz ardı edilmemiştir. Orta (Klâsik) Çağatay Türkçesinden Son Dönem Çağatay Türkçesine değin ses ve yapı özelliklerinde değişiklikler yaşanmıştır. Bunların bir kısmını yazımda görebilmekteyiz. Yazımda kanıtlanabilecek ses özellikleri yazıçevrimde gösterilmiştir. Eser, basılı olduğu için müstensih hatasından bahsetmek mümkün değil. Özenli bir basım olduğundan bir iki istisna dışında, herhangi bir yazım yanlışlığı da bulunmamaktadır. Bu nedenle metin tamerine başvurulmamıştır. Ancak matbaa kalıplarındaki muhtemel hatalardan ötürü birkaç yerde harfler silinmiştir. Bu harflerden emin olmadıklarımızın yanına yay araç içinde soru işareti (?) konulmuştur. Eserde çağdaş noktalama işaretlerinden birkaç örnek görülmektedir. Bununla birlikte yazıçevrimli metinde kullanılan noktalama işaretleri genellikle, metnin kolay anlaşılması için, tarafımızca kullanılmıştır. Arapça ve Farsça sözcükler çoğunlukla özgün yazımına uygun yazılmıştır. Söyleyişin baskın olduğu yerlerde yazım buna uygun duruma getirilmiştir. Örnek sözcükler ile eklerin ve harflerin harfçevrimleri [köşeli araç] içinde yer almıştır. Örnek sözcüklerin yazıçevriminde; bitişik olması gerekirken ayrı yazılan harfler artıyla (+), harfçevriminde ise noktayla (.) belirtilmiştir. Ayrı yazılması gerekirken bitişik yazılan harfler de alt çizgiyle () ayrılmıştır. Yazıçevrimli örnek metinlerde de bu yol izlenmiştir. Yazıçevrimde ayın'ın aksanı (') işaretiyle; hemze'nin aksanı (') işaretiyle; uzun i, (ī) harfiyle; elif-i maksure, (ā) harfiyle; ki bağlacındaki güzel he, (ī) harfiyle; nun+kef, (ñ) harfiyle işaretlenmiştir.

2.1. Harf-i Sâzlık Kâ'ideleri (Yazıçevrim)

'Arabî zebânda ve hem başka Türkî tillerde her sözde birbirige koşulmağı mümkün bolğan heme harflarını koşup pütürler lëkin alte şeherniñ Türkîside⁴ kadîm zebândın tartıp şundağ kılmadurlar. Bu zebânda ta'in tohtatılğan harf-i sâzlık kâ'ideler yok+dur. Biz töbende beyân kıladurğan kâ'ideler obdanrak mullâlarınñ pütüydürğanığa muvâfiq keledur.

- 1) -niñ digen harf-i cer heç vaqt anıñ aldıda turadurğan sözge koşulmaydur. Mişl: *bağ+niñ* [b'ğ.nynk]
- 2) 'Arabî sözlerniñ âhırkı harfı y [yâ] bolsa ve şu y'nıñ âvâzı elifniñ âvâzı bolsa şunıñ kiynige bir nerse koşulmaydur. Mişl: *ta'âlâ+ğa* [t'ly.ğh].
- 3) Türkî sözlerde iki l [lâm] birbirige koşulmaydur. Mişl: *kesel+lik* [ksl.lyk].
- 4) h [he] harf-i şavtı bolsa anıñ kiynige bir neme koşulmaydur. Mişâl: *mîve+de* [mywh.dh], *dîvâne+ge* [dyw'nh.k'] (heç vaqt mîvehde (mywhdh) yâ dîvânehge [dyw'nhk'])
- 5) Lëkin h harf-i sâkin bolsa kiynige keledurğan⁵ harf-i şavtığa koşuladur. Mişl: *pâdişâhımız* [p'ds'hymyz] (lëkin *pâdişâh+ğa* [p'ds'h.ğh]) heç vaqt *pâdişâhğa* [p'ds'h.ğh]. Allâhğa bir neme koşulmaydur. Mişl: *Allâh+ım* ['ll~'h.ym].
- 6) m [mim] bir ismniñ âhırkı harfı bolsa anıñ kiynige harf-i sâkin koşulmaydur lëkin harf-i şavtı kelse koşuladur. Mişâl: *kum+dın* [qwm.dyn], *kumıdın* [qwmıdyn].
- 7) -ni digen harf-i mef'ül kî (?) anıñ aldıda turadurğan harfğa ança koşulmaydur lëkin aldıda turadurğan ve başka harfğa koşulmağan y'ğa koşuladur. Eger şu y harf-i şavtı bolsa lëkin harf-i sâkin bolsa ança koşulmaydur. -ni anıñ aldıda yalğuz turadurğan s [sin] ve ş [şın]'ğa hem koşuladur. Mişâl: *tüp+ni* [twp.ny], *kılğanı+nu* [qylğ'ny.ny], *derdini* [drdyny], *bay+nu* [b'y.ny], *toy+nu* [twy.ny], *mukaddasnu* [mqdsny], *tüşni* [twşny].
- 8) -si digen harf anıñ aldıda yalğuz turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur, başka nersege koşulmaydur. Mişl: *karısı* [qrysny].
- 9) kî digen harf anıñ aldıda turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur, başka nemege koşulmaydur. Mişl: *ayttı kî* ['ytykh].
- 10) Tolarak mullâlar -ğa [ğh], -ge [k'], -da [d'], -de [dh] ve -dın [dyn] digen harflarını aldıda turadurğan t [te]'ge koşmaydur. Mişâl: *necât+dın* [nj't.dyn], *put+ğa* [pwt.ğh].
- 11) -lar digen harf anıñ aldıda turadurğan harfğa ança koşulmaydur. Lëkin (a) s – ş'ğa ve hem bir fi'lda turadurğan -n'ge hemişe koşuladur. Mişâl: *kılmaslar* [qylm'sl'r] – *tüşler* [twşl'r] – *berişler* [brynkl'r]. (b) c [cim], ç [çim], h [ha], h [hı], ğ [gayın], n [nun] yalğuz tursa -lar şularğa koşuladur. Mişâl: *açlar* ['çl'r], *tağlar* [t'ğl'r], *nânlar* [n'nl'r]. (p) -lar hem aldıda turadurğan harf-i şavtı bolğan y'ğa koşuladur. Lëkin harf-i sâkinbolğan y'ğa koşulmaydur. Mişâl: *kördiler* [kwrđyl'r], *hâkâniler* [x'q'nyl'r], *koş+lar* [qwy.l'r].

⁴ Yazar, Son Dönem Çağatay Türkçesi ya da Doğu Türkçesi diye adlandırdığımız bu yazı dilini Altı Şehir Türkçesi diye adlandırmaktadır. Altı şehir, Doğu Türkistan'ın Tarım havzasını ve tarihî Kaşğarya bölgesini anlatmaktadır.

⁵ Metinde keledur yazılmış.

- 12) mu digen harf anıñ aldıda turadurğan s, ş'dın başka harfğa koşulmaydur. Mişl: *imesmu* [ˈym'smw].
- 13) -siz digen harf anıñ aldıda turadurğan harfğa koşulmaydur. Mişl: *pul+sız* [pl.sz].
- 14) -ki (kı) digen harf anıñ kiynidin keledurğan harfğa heç vaqt koşulmaydur lëkin anıñ aldıda turadurğan harfğa birer birer koşuladur. Mişāl: *öydeki+ğa* [ˈwyd'ky.ğh], *baldurkı+dın* [b'ldwrqy.dyn], *töbenki* [twbnky], *üstünki* [ˈwstwnky].

2.2. Örnek Metinler

34

Ĥikāyet kılıp+durlar kī Luqmān tola ĥalkğa menfa't yëtgüzür érdi. Her kişi qarż hasene dise heç kişige güvāh+lamay berür érdi. Bir kün bir ādem kelip miñ mişķāl altun qarż aldı. Bergende heç kişi yoķ érdi. Bu kişi bermey-men dip könelide aytıp bir kızıl latağa töküp alıp ketti. Yolda bir yerde rāhat alıp altun+nı yanıda koyup olturup érdi. Bir qarğa kelip gōşt oĥşaydur dip alıp qaçtı. Alıp bargunça Luqmān+nıñ töpe+sige kelgende ağızıdın tüşüp ketti. Luqmān alıp körse özi+nıñ ol kişige bergem altunı iken alıp kirip öyde koydı. Ol kişi yene kelip miñ mişķāl altun lāzim didi. Luqmān yene miñ mişķāl altun berdi. Ĥālā hem kişi yoķ iken. Ol ādem bermey dip bir uluğ sudın ötüp bargunça altun qoldın suğa tüşüp ketti. İstep tapalmay ĥayrān bolup qaldı. Ol altun hem Ĥudāyım+nıñ izni bilen Luqmānğa yoluktu. Alıp kirip öyde koydı. Ol kişi yene miñ mişķāl altun lāzim dip keldi. Luqmān yene alıp çıkıp berdi. Ol ādem yene yaman niyet kılıp yëtürdi bu altun hem Luqmānğa uçradı.

El-kışsa törtüncü nevbet+de ol kişi ayttı kī Luqmānğa üç miñ mişķāl altun qarżım boldı. Ėmdi miñ mişķāl altun alıp sevdāgerçilik kılıp tügetey dip niyet kıldı. Ol yaĥşı niyet+nıñ berekätidin tola menfa'tler körüp tört miñ mişķāl altun cemi' kılıp alıp keldi. Luqmān bu altundın miñ mişķāl altun+nı alıp qalğanı+nı yandurup berip érdi. Bu kişi ĥayrān qaldı. Luqmān ayttı kī men siz+ge miñ altun berip érdim, Ĥudā-yı Ta'ālā özüm+ge naşib kıldı. Yene keldiñiz, yene berdim dip bolğan vāķ'a+larnı beyān kıldı. Bu kişi ĥōş-vaqt bolup üç miñ mişķāl altunı+nı öyge alıp yandı.

35

Bir kün Luqmān: her kişi qarż hasene alsa meniñ qaşım+ğa kelsün dip münādī kıldı. Yene bir şeherdin bir kişi kelip qarż aldı. Kiyn keltürüp bermedi. Pul+nı alıp kelgeli oĥlı+nı iberür bolup ayttı kī ey oĥlum saña yolda bargunça bir merd-kilān hemrāh bolur. Anıñ sözidin hergiz çıqmañ, yalğuz daraĥt tübide olturmañ, şehar+ge kirgende bir ĥatun+nı körgetür zinhār almañ, pul bar kişi+nıñ+ki+de qonmañ dip ayttı. Oĥlı yolğa çıkıp bir fersen yol mañıp érdi, bir merd-kilān hemrāh boldı. Vaqtā kī bir daraĥt tübige yëttiler, ol kişi şunda bir sā'at yatalı dip érdi. Oĥul: dadam yalğuz daraĥt tübide olturmaĥıl dip érdi didi. Ol kişi ayttı kī yolda bir merd-kilān uçar anıñ sözidin çıqmañ dimep érdi mu? Munda tüşeli didi. Tüşüp ol daraĥt+nıñ sāye+side yatıp érdiler bu daraĥt+dın bir yılan çıkıp ol oĥulğa qaşdı kıldı. Merd-kilān ol yılan+nı öltürüp koydı. Şehar+ge bargandın kiyn pulı bar kişi+nıñ qaşığa bardı. Kiçe munda qonuñ tañla berey didi. Ol oĥul qonĥalı onamap érdi. Ol merd-kilān qonĥıl dip érdi. Qonı. Deryānıñ lebigem oran salıp berdi ve özi+nıñ oĥlığa yaqağa oran salıp berdi. Ol merd-kilān oĥulğa ayttı özünge oran salğan yerde yatĥıl didi. Luqmān+nıñ oĥlı anda barıp yattı. Ol ādem+nıñ oĥlı deryānıñ boyığa barıp yattı. Kiçe+de

su mevc örüp özi+niñ oğlu+nı aqıtıp attı ve Luqmān+niñ oğlu selāmet qaldı. Ērte+si pul+nı alıp ol merd-kilān birle tapışıp ėrdi. Ol merd-kilān ayttı ey oğul meniñ keñeşim birle ölüm+din qutulduñ maña neme bere-sen dip ayttı. Her neme h̄`āhlaşañ berey didi. Merd-kilān maña hęc nerse kerek imes dip ġāyib boldı. Ol oğul selāmetlik bilen atasıǵa yanıp keldi.

36

Bir sevdāger bir kün miñ tıllā bar bir ħalta+nı yitirip atқан ėrdi. Şehir+niñ reste küçe+leriǵa bir ulamçı saldı. Bir kambaǵal ādem ol ħalta+nı tapıp alıp öyige alıp barıp bir şandūkka salıp qoyup ėrdi. Andın igesi bar_mu anlaşıp baqay dip bāzārǵa çıktı. Çıksa ulamçı+niñ āvāzını anlap anıñ aldıǵa barıp yitgen ħalta qaysı reng+lik ėrdi dip sordı. Ulamçı ħalta+niñ reng şekli+ni dip berdi. Yene bir ādem men tapıp alǵan ħalta şubu oħşaydur dip ulamçı bilen öyige barıp şandūkdın ħalta+nı alıp barıp igesige ħalta+ñ bu mu dip ayttı. Ulamçı ħalta+nı tapıp alǵan ādem kambaǵal kişi iken. Āzūde⁶ tola süyünci berseñiz bolur ėrdi didi. Lėkin ol sevdāger çeñgilik kılıp süyünci bermeslik+niñ ‘ilācı+nı kılǵalı turdı. ħalta+nı açıp tıllānı sanap baqıp bir neçe tıllānı alıp+dur-sen alıp alǵan tıllāyım+nı berip dip kıstaǵalı turdı. ħalta+nı tapıp alǵan kişi açığı bilen sevdāgerge örgülüp yandı.

37

Sevdāger anı aldıǵa salıp haydap kāzī āhūnum+niñ aldıǵa alıp barıp ‘arz bolup ayttı_ki bu ādem ħalta+nı tapıp alıp içidin bir neçe tıllāyım+nı alıp+dur iken ħaķıkat kılıp sorap ħaķīm+ni aldurup berişleridin ümīd kılur-men dip ayttı. Kāzī sevdāgerniñ baħıl+lıķı+nı bilip rāst imes ikeni+nı uķtı. Soraǵ kılǵandın kiyn sevdāgerge ayttı siz bolsañız nihāyet mu`teber aşlzāde kişi iken+siz sözüñiz elbette rāst+dur. Ve bu ādem bolsa mu hem rāst ādem iken oǵurluķ kıladurǵan yaman endüh ādem bolsa ħalta+niñ igesi+ni istemes ėrdi. Bu ħalta siz+niñ imes oħşaydur bu kişiǵe berse+ler igesi peydā bolǵunça anıñda tursun siz öz ħalta+ñız+nı başqa yerdin istep baķıñ didi. Sevdāger perişān hāl bolup ey ħazretim alǵanı+nı aña berdim buyursañız üstige süyünci hem bere-men ħalta+nı men alay dip ayttı. Lėkin kāzī āhūnum ayttı: herǵız bolmaydur özüniz+niñ+ki bolmaǵan nerseni almaķıñız durust imes. Sevdāger tola yalbarıp kıstap turǵanda kāzī açıǵlanıp anı urdurup haydap çıkardı. Andın ħalta+nı tapıp alǵan ādem+ǵa berip ayttı bu ħalta+nı alıp özüniz+niñ kılıp işletgil ol baħıl öz ħalta+sı+nı ne yerdin tapsa istep tapsun. Bu ħalta anıñ+ki ėmdi lėkin baħıl+lıķı bilen anı ikinci mertebe yitürüpdur⁷ dip yolǵa salıp qoydı.

38

Ĥikāyet keltürüp+durlar ki Ĥazret-i Nūh ‘Aleyhu’s-selām tūfāndın çıktılar ferzend+leri ayttılar ki ey ata eger icāzet berseñiz siz+ler üçün bir ‘imāret, serāy, bāǵ, binā kılsak didiler. Ĥazret-i Nūh men avval ‘umrüm+ni Ĥazret-i Cebā’ildin sorup icāzet berür-men didi, Ĥazret-i Cebā’ildin sordılar. Üç yüz yıl ‘umrūñ bar didiler. Cevāb+nı işitip ferzend+lerige ‘umrüm āhırıǵa yetipdur meniñ üçün ‘imāret kılmanlar didiler.

2.3. Ek Düzeni Kuralları (Aktarma)

Arapça ve başqa Türk dillerinde birbirine bitişmesi mümkün olan ekleri her sözcüğe bitiştirip yazarlar. Ancak Altı Şehir Türkçesinde eski dilden beri böyle

⁶ Metinde 'zdw yazılmış.

⁷ Metinde ytwrwbdwr yazılmıştır.

kullanmazlar. Bu dilde belirli bir ek düzeni yoktur. Aşağıda açıkladığımız kurallar çok iyi mollaların yazdıklarına uygundur.

- 1) -nı/-ni/-niş ilgi eki, hiçbir zaman önünde duran sözcüğe bitişmez.
- 2) Arapça sözcüklerin son harfi /y/ olsa ve bu /y/nin sesletimi /ā/ (elif-i maksure) olsa sonuna hiçbir ek bitişmez.
- 3) Türkçe sözcüklerde iki /l/ birbirine bitişmez.
- 4) /h/, ünlü olarak kullanılırsa ardına hiçbir ek bitişmez.
- 5) Ancak /h/ ünsüz olsa ardına gelen ünlüye bitişir. “Allah” sözcüğüne hiçbir ek bitişmez.
- 6) /m/ bir ismin son harfi olsa onun ardına ünsüz bitişmez ancak ünlü gelse bitişir.
- 7) -nı/-ni belirtme eki önündeki harfe çoğunlukla bitişmez ancak önündeki yalın ve ünlü /y/ye bitişir. Ancak /y/ ünsüz olsa bitişmez. -nı/-ni önündeki yalın /s/ ve /ş/ye de bitişir.
- 8) -sı/-si eki önündeki yalın ve ünlü /y/ye bitişir, başka ekle bitişmez.
- 9) “ki” bağlacı önündeki ünlü /y/ye bitişir, başka bir ekle bitişmez.
- 10) Çoğu molla -ğa, -ge, -da, -de, -dın, -dın eklerini önündeki /t/ye bitiştirmez.
- 11) -lar/-ler eki önündeki harfe çoğunlukla bitişmez. Ancak **(a)** /s/, /ş/ye ile bir fiildeki nun+kef'e her zaman bitişir. **(b)** c, ç, h, ħ, ğ, n harfleri yalın yazılsa -lar/-ler bunlara bitişir. **(c)** -lar/-ler de önündeki ünlü /y/ye bitişir.
- 12) “mu” eki önündeki /s/, /ş/den başka harfe bitişmez.
- 13) -sız/siz eki önündeki harfe bitişmez.
- 14) -kı/-ki eki, kendinden sonra gelen ekle hiçbir zaman bitişmez ancak önündeki harfe birer birer bitişir.

3. Sonuç

- Çağatay Türkçesinin yazım geleneğini anlatan bu eserin daha iyi anlaşılması için eserle ilgili başka çalışmalara ihtiyaç vardır.
- Çağatay Türkçesine ait eserler üzerine yapılan çalışmalarda yukarıdaki yazım kurallarının bulunup incelenmesi, Çağatay Türkçesinin geçirdiği değişimleri anlamamıza katkı sağlayabilir.
- Yazı diline uygun yazılan bu eser incelenerek; kalın sıradan mı, ince sıradan mı okunmasında tereddüt edilen sözcüklerden bazılarının nasıl okunacağına cevap bulunabilir.
- Örnek metinlerde -dur enklitiği hem bitişik hem de ayrı yazılmıştır. /y/ ile biten tabanlarda sürekli ve -(I/U)p zarf-fiil ekinde ara sıra bitişik yazılmıştır. Bunların dışında ayrı yazıldığı gözlemlenmiştir.
- Örnek metinlerde +da bulunma ekinin ünlüsü kalın tabanlarda *elif* ile, ince tabanlarda *güzel he* ile yazılmıştır.

Kaynakça

ABDULVAHİT KAŞGARLI, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi.

JARRİNG, Gunnar (1991). *Prints From Kashgar*. Stockholm: Swedish Research Institute In Istanbul.

KAŞGARLI, Reyila (2021). “Bir Dil Üç Alfabe: 20. Yüzyılın Başından Günümüze Uygur Türklerinin Kullandığı Alfabeler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51: 11-34.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992). “Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça”. *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, 155-170.

SÜLAYMAN, Eset. (2013), “A Study On “Kashgar Prints”: “Eastern Turki” Printed Materials Published By The Swedish Mission Press In Kashgar (1892-1938)”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/1: 75-108.